

O. Benignus Józef Wanat OCD

SZTUKA W KARMELU

KURIA
KRAKOWSKIEJ PROWINCJI KARMELITÓW BOSYCH
Kraków 1999

Wstęp

Zakon Karmelitański jako jeden z wielu w Kościele na przestrzeni swego istnienia przez swój wymiar charyzmatyczny i wspólnotowy „jest darem Boga Ojca, udzielonym Jego Kościołowi za sprawą Ducha Świętego” /VC 1/. W swoim pochodzeniu, narodzinach i początkach odbiega on od modelu klasycznych fundatorów zakonu franciszkańskiego, dominikańskiego czy jezuitów. Uformował się i wyłonił z grupy wspólnoty chrześcijańskich pustelników przebywających na Górze Karmel w Palestynie od V-XIII wieku. Istnienie ich w tym czasie wykazały ostatnie badania archeologiczne z 1987 r. Centrum życia duchowego i liturgicznego stanowiła kaplica wykuta przez nich w skale, opodal źródła Eliasza, wykonana na wzór stajenki betlejemskiej. W 2 poł. XII wieku po przyłączeniu się do nich krzyżowców z Europy, pustelnicy utworzyli formalną wspólnotę zakonną pod przewodnictwem wybranego przełożonego, który poprosił Alberta, patriarchę jerozolimskiego o napisanie i formalne nadanie im reguły, opartej na wypróbowanym sposobie ich życia. Papież Honoriusz III bullą „Ut vivendi norma” dnia 3 stycznia 1226 r. zatwierdził pierwotną regułę i przyjął Zakon Braci Najśw. Maryi Panny z Góry Karmel pod opiekę Stolicy Apostolskiej /Bull. Carm. I, s. 1/. Jego specyfikę, charyzmat i zadania w Kościele określają same konstytucje:

„Początki Zakonu, jego nazwa „braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel” oraz bardzo dawne i niepodważalne tradycje duchowe ukazują maryjny i biblijny charakter naszego powołania.

Obierając bowiem Najświętszą Maryję Pannę za Matkę i Patronkę Zakonu, wpatrujemy się w Jej życie wewnętrzne i zjednoczenie z tajemnicą Chrystusa jako we wspianiały wzór naszej konsekracji zakonnej.

Wśród czcigodnych mężów biblijnych w szczególny sposób czcimy proroka Eliasza, kontemplującego Boga żywego i płonącego żarliwością o Jego chwałę, jako inspiratora Karmelu, jego zaś prorocki charyzmat uważamy za model naszego powołania do

wsluchiwania się w słowo Boże i przekazywania go innym” /K I,2/.

Charyzmat ten na przestrzeni dziejów Kościoła zaowocował przez swoją żywotność dziełami z zakresu teologii mistycznej (duchowej), i w działalności apostołowskiej, misyjnej, naukowej i kulturowej, przynajmniej Kościołowi szeregi żywych świadków Boga przez liczne beatyfikacje i kanonizacje swoich członków. Zewnętrznym odbiciem tych wartości ideowych i dokumentacją osiągnięć kulturowych jest sztuka Karmelu. Ukazuje ona żywotność charyzmatu zakonu w poszczególnych okresach kulturowych i stylistycznych przez odpowiedni i właściwy poziom budownictwa, treści duchowe, biblijne, historyczne i hagiograficzne w rzeźbie i malarstwie.

Sobór Watykański II w Konstytucji o liturgii świętej naucza: „Do najszlachetniejszych dzieł ducha ludzkiego słusznie zalicza się sztuki piękne, zwłaszcza sztukę religijną i jej szczyt, mianowicie sztukę kościelną. Z natury swej dążą one do wyrażenia w jakiś sposób w dziełach ludzkich nieskończonego piękna Bożego. Są one tym bardziej poświęcone Bogu i pomnażaniu Jego czci i chwały, im wyłącznie zmierzają tylko do tego, aby swoimi dziełami dusze ludzkie pobożnie zwracać ku Bogu” /KL 122/.

Oficjalnym miejscem kultu liturgicznego jest świątynia-kościół, w którym wierni gromadzą się na modlitwy i biorą udział w misterium Eucharystycznej Ofiary Nowego Przymierza. Kościół jest domem Boga żywego, Który udziela się Ludowi Bożemu przez Słowo Boże, Eucharystię i Sakramenty Święte. Stąd przedmiotem niniejszego studium będzie omówienie w zakresie encyklopedycznym budownictwa sakralnego w zakonie karmelitańskim i uposażenia głównie kościoła w rzeźbę i malarstwo w różnych okresach stylistycznych. Jest to próba krótkiej syntezy, a raczej informacje o najważniejszych dziełach sztuki. Studium to nie obejmuje innych dziedzin sztuki jak rzemiosła artystycznego, teatru, poezji, muzyki, chociaż zakon w tych dziedzinach miał również znaczne osiągnięcia. Wymienić trzeba wybitnych humanistów: Baptystę Spagnoli z Mantui /1447-1516/ i Arnolda Bostiusza /1445-1499/ z Belgii. Poetycka twórczość Mantuana znana była w całej

Europie. Jego Eklogi były obowiązującym podręcznikiem w szkołach średnich. Bostiusz był błyskotliwy, opracował wiele traktatów teologicznych i historycznych oraz prowadził ożywioną korespondencję z wybitnymi humanistami Europy. Powszechnie w całym Kościele znane i cenione są poezje oraz pisma św. Teresy od Jezusa /1515-1582/, św. Jana od Krzyża /1542-1591/ oraz św. Teresy od Dzieciątka Jezus /1873-1897/, Doktorów Kościoła. Zachowała się znaczna liczba religijnej poezji i utworów scenicznych SS. Karmelitanek Bosych w Polsce z XVII i XVIII w.

Zakon miał również utalentowanych muzyków, kapelmistrzów i kompozytorów. Do historii przeszli ze znacznym dorobkiem kompozytorskim artyści: Eliasz Vannini /1644-1709/, Lorenzo Penna /1631-1693/ - należący do Accademia Filarmonica i Accademia dei Filaschi w Bolonii, Zacharias Zanetti /1594/ z Bolonii, Aleksander Tadei /+1667/, Pietro Columbina z Wenecji, Andrzej od św. Teresy Paszkiewicz /+1685/ OCD, z Krakowa. W klasztorach SS. Karmelitanek Bosych były pracownie hafciarskie i krawieckie paramentów liturgicznych.

1. Karmelici Dawnej Obserwancji Zakonnej /Trzewickowi/

a) Architektura

Najstarszą normą prawną budownictwa w Karmelu jest zapis w pierwotnej regule św. Alberta bpa z Worcelli, patriarchy jerozolimskiego z lat 1206-1214. Polecał on: „Mieszkać zaś będziecie mogli na miejscach samotnych lub tam, gdzie wam je ofiarują. Mają one być stosowne i odpowiednie do sposobu życia waszego zakonu... Ponadto zgodnie z położeniem miejsca gdzie postanowicie zamieszkać, niech poszczególni bracia mają oddzielne cele, które każdemu z nich wyznaczy osobiście przeor (...) Cela przeora powinna znajdować się przy wejściu waszego zamieszkania, tak aby on pierwszy spotykał tych, którzy tam przychodzić będą /.../. Pośrodku cel ma być zbudowana kaplica, gdzie codziennie rano powinniście się zbierać, aby uczestniczyć we Mszy św. gdy

tylko to będzie możliwe” /Reguła pierwotna, s. 22-23/. Ta formuła życia wspomina jeszcze o wspólnym refektarzu i o obowiązku odmawiania godzin kanonicznych według zwyczaju Kościoła. Wytyczne reguły stały się obowiązującą normą budowy nowych klasztorów. Wzorcowym był klasztor na Górze Karmel w Hajfie. Do dziś istnieją zabezpieczone jego ruiny w dolince Wadi es Siah przy źródle Eliasza. Badania archeologiczne przeprowadzone w 1987 r. przez grupę specjalistów pod kierunkiem dr Eugenii Nitowskiej /s. Damiana od Krzyża OCD/ dowiodły istnienia na tym miejscu wspólnoty chrześcijańskich pustelników od V do XIII wieku. Pustelnicy naśladowali styl życia proroka Eliasza. Wykuli sobie w wapiennej skale dwukondygnacyjną kaplicę na podobieństwo stajenki betlejemskiej. Ta forma symbolizowała i przypominała tajemnicę Wcielenia Syna Bożego, Jego narodzenia w stajni betlejemskiej oraz Boże Macierzyństwo Maryi, ogłoszone na Soborze Efeskim jako dogmat wiary. Znalezione ceramiczne kaganki z napisami „Theotokos” i „Sanctus Elias” świadczą o kulcie Matki Bożej i św. Eliasza na tym miejscu. Do tych pustelników przyłączyli się w XII w. krzyżowcy z Europy. Jeden z nich zwany Brokardem - zorganizował ich w formalną wspólnotę zakonną. W pobliżu źródła Eliasza i naprzeciw skalnej groty-kaplicy zbudowali klasztor z kościołem pw. Matki Bożej. Świątynia zbudowana była na fundamentach bizantyńskiej kaplicy z VIII w. Odbudowano ją w stylu wczesno gotyckim o czym świadczą zachowane detale architektury ostry łuk portalu i służki filarowe. Z wykopalisk wiadomo, że była to świątynia jednonawowa z trzema przęsłami nawy i jednoprzęsłowym prezbiterium o dwa stopnie wyżej usytuowanym od nawy. Od strony zewnętrznej przylegały do elewacji kościoła cele zakonne. Odkryto też kuchnię z paleniskiem, fragmenty kuchennych naczyń z gliny, dwie tłocznie wina i drobne przedmioty. Układ pomieszczeń z celą przeora odpowiada przepisom reguły św. Alberta z 1209 r. Według tego modelu budowano klasztory pustelnicze w Europie po wyemigrowaniu karmelitów z Palestyny. W tym przejściowym okresie były wznoszone małe kościoły salowe do użytku samych zakonników. Z

chwila zmiany sposobu zycia z eremickiego na cenobicki i zaliczenia karmelitów do zakonów zebrazających podejmowali oni studia i dzialalnosc apostolska przy swoich klasztorach. Zmiany te miały wpływ na nowy układ pomieszczeń. W 1261 r. pap. Aleksander IV udzielił karmelitom pozwolenia na posiadanie kościoła z dzwonnica i jednym dzwonem oraz cmentarza na własny użytek /Bull. Carm. I, 20/. Odtąd zakon budował kościoły z klasztorami swoim nakładem, przyjmował fundacje magnackie lub darowane kościoły przez biskupów. W latach 1247-1300 założono w Belgii 9 nowych klasztorów, 17 w Niemczech, 27 w Anglii i 16 we Francji. U schyłku XIII wieku zakon liczył w Europie ok. 100 klasztorów a pod koniec XIV w. liczył ich już 200. W poł. XIII w. św. Ludwik IX po powrocie z wyprawy krzyżowej ufundował karmelitom w Paryżu w Charenton nad Sekwaną okazały klasztor i uposażył zakrystię w argenterię i szaty liturgiczne. Podobnie czynili książęta. Najstarsze klasztory z XIII wieku w Hiszpanii /Sangüesa, Comprodon, Manresa/, Niemczech /Bamberg/, na Cyprze i Italii były jeszcze romańskie. Były to kościoły jednonawowe z bocznymi kaplicami lub na rzucie krzyża łacińskiego. Zdecydowana większość klasztorów od XIII do XVI wieku była wznoszona w stylu gotyckim. Zakony zebrazające wznosiły klasztory i kościoły uboższe w swych założeniach przestrzennych, zgodnie ze ślubowanym ubóstwem. Najczęściej karmelitańskie kościoły były centralne, jednonawowe z szeregami bocznych ołtarzy w płycinach bocznych elewacji, bez wież flankujących fasadę, na rzucie prostokąta lub krzyża łacińskiego. Były też założenia bazylikowe trzynawowe albo halowe. Prezbiterium obszerne było zakończone absydą lub wieloboczne. W późniejszym okresie często zakończone było ścianą prostą /Anglia/ z bramkami po bokach głównego ołtarza do chóru zakonnego lub zakrystii w przedłużeniu prezbiterium. Pod względem stylistycznym zróżnicowane były lokalnymi czy regionalnymi tradycjami i charakterystycznymi cechami budownictwa np. w Hiszpanii tradycje mauretańskie, w północnej Italii budownictwo longobardzkie. W Italii często zamiast sklepień krzyżowo-żebrowych stosowano płaskie stropy kasetonowe. Do

większych założeń przestrzennych należy pięcionawowy kościół na rzucie prostokąta zbudowany w konwencji lombardzkiej w Pawii z XIV wieku, z fasadą podzieloną pięcioma wertykalnymi lizenami, zwieńczonymi pinaklami a portale wimpergami. Najstarszy kościół karmelitów w Messynie na Sycylii uległ zniszczeniu w czasie trzęsienia ziemi w 1783 r. Gotycki kościół w Trapani /1332/ został przebudowany w barokowym stylu przez Giovanniego Amico w 1760 r. Kościół w Valleta na Malcie projektowany przez Girolami Cassara /1570/ posiadał trzy nawy i 10 ołtarzy. W Hiszpanii większość klasztorów uległa zniszczeniu w czasie kasaty zakonu w 1835 r. Kościół w Barcelonie przebudowany w XV wieku zachował swój gotycki charakter z centralną nawą i pięcioma parami kaplic po bokach. Gotyckie kościoły w Manresa, w Olot i w Perelada z XIV wieku ulegały przebudowie i zniszczeniu po kasacie zakonu. Zachowane ruiny kościoła gotyckiego w Lizbonie z funkcji bł. Nuno Alvareza Pereiny przed wstąpieniem do zakonu, projektowanego przez Alfonso, Rodrigo i Gonzalo Anes, był typu bazylikowego z trzema nawami i transeptem. W XVII w. przeprowadzono barokizację wnętrza. Gotyckie kościoły w Moura z trzema nawami i w Colares na rzucie krzyża łacińskiego z jedną nawą uległy barokizacji w XVII i XVIII w. Majestatyczny klasztor w Evora z jednonawowym kościołem na rzucie krzyża łacińskiego posiadał 6 ołtarzy w niszach nawy głównej, 2 ołtarze w ramionach transeptu i główny w prezbiterium jako sanktuarium Matki Bożej. Przylegający do kościoła klasztor z krużgankami gościł w 1619 r. króla Hiszpanii Filipa III z jego dworem. Uległ on zniszczeniu w czasie oblężenia miasta przez wojska Don Juana Austriackiego w 1563 r.

Liczne klasztory gotyckie we Francji, Niemczech i Niderlandach uległy dewastacji i zniszczeniu w czasie religijnych wojen i Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Gotyckie kościoły w Avinionie, Marsylii, Le Luc i La Rochette pozostały jako parafialne. Klasztor w Avinionie z XIV w. obecnie jako parafialny posiada malowidła znakomitych malarzy: Nicolasa Mignard, Guillaume Greve, Guillaume Ernesta Greve, Pierre Parrocela, Philippe

Sauvana. Kościół w Metz z XIV w. był dziełem Pierrè Perrat, głównego architekta katedry. W 1826 r. został zniszczony i rozebrany. Kościół w S-t Amnad pełni funkcję ratusza, a kościół w Melun zamieniono na teatr. Klasztor w Liège przekształcono w hotel. Podobny los spotkał klasztory w Niemczech i Niderlandach.

Przełożony generalny zakonu Mikołaj Audet /1481-1562/ w sprawozdaniu powizytacyjnym dla Stolicy Apostolskiej w 1531 r. rozróżniał trzy rodzaje klasztorów: duże, średnie i małe. Te ostatnie określał jako miejsca a nie pełne klasztory /rezydencje/. Prowincja Ziemi Świętej posiadała 1 wielki klasztor i 4 małe - wszystkie na Cyprze. Italia miała 8 prowincji. Z nich tylko prowincja sycylijska rozwijała się dynamicznie. Liczyła 43 domy, w tym 10 dużych klasztorów. W zależności od przeznaczenia klasztory dzieliły się na formacyjne i apostołskie. Formacyjne dzieliły się zaś na nowicjaty i domy studiów filozoficznych i teologicznych. Kapituły Generalne ustanawiały tzw. studia generalne dla wszystkich prowincji zakonu. Według konstytucji z 1324 roku istniały one w Paryżu, Tuluzie, Bolonii, Florencji, Montpellier, Kolonii, Londynie i Avinionie. W 1357 r. doszły dalsze klasztory wyznaczone na studia tego typu: Barcelona, Neapol, Mediolan, Perpignano, Bruges i Cogers. Jeszcze w r. 1524 Kapituła założyła takie studia w Bambergu, Wirzburgu, Norymberdze i Augsburgu. Wszystkie domy formacyjne należały do większych klasztorów. Musiały posiadać kilkadziesiąt cel mieszkalnych dla zakonnych studentów i wykładowców, refektarz, kapitułarz, chór zakonny, sale wykładowe, kuchnię, bibliotekę, skryptorium. Kościoły z chórem zakonnym i zakrystią też w tych domach należały do większych. Powszechnie stosowano układ przestrzenny w formie czworoboku. Do kościoła przylegał klasztor /claustrum/ z trzema skrzydłami dwu lub trzykondygnacyjnymi, podpiwniczonymi z dziedzińcem pośrodku. Zazwyczaj wokół klasztoru był ogród warzywny i sad z zapleczem gospodarczym. Gotyckie kościoły w Hiszpanii, Francji, Niemczech i Anglii w tego typu klasztorach były okazałe z korpusem trzynawowym, nakryte sklepieniami kolebkowo-żebrowymi, z dzwonnica w pobliżu fasady lub wieżą flankującą fasadę. Konstytucje ściślejszej obserwacji

ustalały normy budowy klasztorów. Wymagały aby przed rozpoczęciem budowy zainteresowani przełożeni skonsultowali się z „prefektem budowy”. W każdej prowincji powinien być jeden lub dwóch prefektów, posiadających odpowiednie przygotowanie z dziedziny architektury, inżynierii i budownictwa. Byli oni powoływani na ten urząd przez Kapituły Prowincjalne.

W okresie renesansu i baroku budowano klasztory już w nowym stylu. Klasyczny układ przestrzenny i pomieszczeń pozostał ten sam. Zmieniły się tylko cechy charakterystyczne, konstrukcja, detale i artykulacje wnętrz i elewacji na typowe dla renesansu czy baroku. W renesansie nie wiele wybudowano kościołów, natomiast bardzo dużo w okresie baroku. Wiele gotyckich świątyń uległo barokizacji. W dobie renesansu w południowych krajach Europy stosowano arkadowe krużganki, wokół wewnętrznego dziedzińca klasztoru, na którym umieszczano na cokole rzeźbę patrona klasztoru lub zakonu. Łuk ostry zamieniono na arkadę. Zniknęły gotyckie elewacje na rzecz renesansowych z siatką podziałów klasycznych, z pilastrami, półkolumnami, nyzami, tympanonami i attykami. W stylu renesansowym powstały klasztory dwukondygnacyjne z otwartymi, arkadowymi krużgankami wokół dziedzińca w Hiszpanii: Pietrahita /Avila/, Granada, Salamanca, Barcelona, Valladolid, Madryt, Roquena, Jaèn, Utrera, Cordoba, Jerez de la Frontera. Najwięcej klasztorów renesansowych powstało w Italii, w ojczyźnie renesansu.

Po Soborze Trydenckim klasycznym modelem kościoła kontreformacyjnego zgodnie z odnowioną liturgią i przepisami sztuki kościelnej stał się Il Gesù - kościół Jezuitów w Rzymie, zaplanowany przez Giacomą Barozziego da Vigniola i ukończony przez arch. Giacomą della Porta. W XVII i XVIII wieku ten model z różnymi modyfikacjami fasady zapanował w całej Europie i dotarł do środkowej i południowej Ameryki. W dobie absolutyzmu oświeconego, szczególnie galikanizmu i józefinizmu przez likwidację i kasaty większości klasztorów w Europie nastąpił upadek życia zakonnego. Odrodzenie jego nastąpiło w 2 poł. XIX w. Zakony odzyskiwały powoli zniszczone kościoły i klasztory lub

budowały nowe w okresie panującego w architekturze eklektyzmu, historyzmu, secesji i modernizmu. Budowano klasztory neoromańskie, neogotyckie aż do nowoczesnych rozwiązań żelbetowych.

W Polsce najstarszym jest klasztor karmelitów w Krakowie na Piasku, z fundacji św. Królowej Jadwigi z 1397 r. Karmelici sprowadzeni zostali do Krakowa z Pragi. Dalsze fundacje za Jagiellonów powstały w Poznaniu /1400/, Bydgoszczy /ok. 1400/, Jaśle /1438/ i Gdańsku /1462/. Były to klasztory budowane w stylu gotyckim, według przyjętych w zakonie założeń przestrzennych i duszpasterskich potrzeb. Macierzystym i głównym klasztorem przez całe stulecie był krakowski klasztor ze sławnym sanktuarium Matki Bożej Piaskowej. Gotyckie klasztory uległy znacznemu zniszczeniu w czasie potopu szwedzkiego w połowie XVII w. Ich odbudowa i liczne nowe powstały już w stylu barokowym. Dynamiczny ich rozwój przypada na XVIII w. Przed rozbiorami karmelici mieli w Polsce 86 klasztorów w pięciu prowincjach /małopolskiej, wielkopolskiej, litewskiej, białoruskiej i ruskiej/. Zdecydowana większość klasztorów pochodziła z magnackich fundacji. Przeważały kościoły w typie Il Gesù ze zmodyfikowaną fasadą o założeniach prostokątnych z trzema nawami, lub na rzucie krzyża łacińskiego z centralną nawą i rzędami kaplic po bokach. Niektóre kościoły były znaczącymi sanktuariami /Kraków, Białynicze, Bołszowce, Obory, Wola Gułowska, Pilzno/.

b) Rzeźba

Królewskie i książęce fundacje posiadały bogate wyposażenie świątyń w postaci ołtarzy - poliptryków, tryptyków, stall, ambon, chrzcielnic, konfesjonatów, organów. Pochodziły z renomowanych warsztatów snycerskich, najczęściej polichromowane szczególnie na terenie Francji, Hiszpanii, Niderlandów i Niemiec. Najczęstszą tematyką były sceny związane z patronatem Matki Bożej z Góry Karmel, wizją św. Szymona Stocka czyli matki Bożej Szkaplerznej, św. Eliasza i Elizeusza. Szeroko rozpowszechniony był kult św.

Józefa, św. Anny i Joachima oraz świętych Alberta, Anioła, Andrzeja Corsiniego, Marii Magdaleny del Pazzi, Piotra, Tomasza, bł. Franka ze Sieny, Mikołaja Francuza, św. Teresy od Jezusa. Wymienieni święci mieli swoje ołtarze, kompozycje reliefowe i pełną rzeźbę w pomieszczeniach klasztornych, na korytarzach i dziedzińcach.

Do najpopularniejszych rzeźb Matki Bożej należała uśmiechnięta Madonna z Trepano z XIII wieku z marmuru, przypisywana Giovanniemu Pisano; w Cagliari /Sardynia/ z cedru libańskiego z XVI w.; w Bolonii - rzeźba Gulielmo Borgognone; w Madrycie - dzieło Juana Sanchez Barba; w Alcalá de Henares; w Requena - Matka Boża „Soterrana” - ukryta przed najazdem muzułmańskim; w Onda - posąg Madonny z przed czasów mauretańskich; w Jerez de la Frontera słynna rzeźba z XVI w.; w Granadzie Statua Matki Bożej Szkaplerznej /obecnie w katedrze/; w Recife /Brazylia/ - Madonna z drzewa cedrowego z XVI w., sprowadzona z Portugalii jest patronką miasta; w Kolonii - „Virgo Gaudiosa” z XVI w.; w Hilbronn - drewniana pięta z XV w.; w Straubing - Matka Boża tronująca i uśmiechająca się do Dzieciątka zw. „Rosnąca Dziewica”; w Oborach - gotycka Pieta z 1400 r. Wymienione rzeźby to tylko najbardziej znane z kultowych i ukoronowanych papieskimi koronami.

Najcenniejsze zabytki renesansowej rzeźby posiadają klasztory włoskie we Florencji, Neapolu, Rzymie i Pizie. Gotycka świątynia we Florencji przebudowana została w duchu renesansu. Do Arcybractwa Szkaplerznego należeli członkowie rodu Medyceuszów, wybitni artyści jak Masolino, Pierro del Massaio, Giovanni di Francesco i Poccetti. Najwybitniejszym dziełem renesansu była karmelitańska kaplica Brancacci oraz sanktuarium Matki Bożej - La Bruna w Neapolu z XIII w. z licznymi zabytkami renesansowej i barokowej sztuki. Gotycki kościół otrzymał barokowy wystrój w XVIII w. Łaskami słynący wizerunek Matki Bożej mieści się w marmurowym retabulum w formie edikuli o bogatym programie ideowym i artystycznym z renesansowymi kompozycjami figuralnymi Starego i Nowego Testamentu oraz

alegorycznych postaci - personifikacji cnót. Dzieło to pochodzi z XV w. Barokowa adaptacja przypisywana jest braciom Cimafonti. Z tego samego czasu pochodzi ołtarz św. Barbary z sygnaturą artysty „Thomas Malvitus”.

Kościoły w Hiszpanii, Belgii, Niemczech, Austrii i Brazylii posiadają znaczną liczbę świętych i błogosławionych Karmelu w renesansowych i barokowych ołtarzach, w niszach fasad, nad portalami wejściowymi do klasztorów oraz w bogatej sztukaterii figuralnej wewnątrz świątyń. Dolne elewacje świątyń i kaplic zajmowała miejsce znaczna liczba rzeźby sepulkralnej z nagrobkami fundatorów i dobrodziejów klasztoru w postaci sarkofagów z rzeźbami, epitafiów i pamiątkowych tablic. Zakon posiadał też własnych artystów rzeźbiarzy i snycerzy. Br. Zygfryd /1728/ jest twórcą słynnych stall klasztoru w Hirschhorn. Br. Leopold od św. Alberta wykonał ołtarze i ambonę w Bambergu, zaś br. Modest od św. Stefana - utalentowany snycerz wykonał 8 ołtarzy w kaplicach tegoż kościoła.

c) Malarstwo

Według katalogu karmelitańskich kościołów z 1766 r. na 526 świątyń poświęconych Matce Bożej, 293 było pod wezw. Najśw. Maryi Panny z Góry Karmel. Podobnie jak w rzeźbie malarstwo w różnych okresach stylistycznych przedstawiało sceny z życia Matki Bożej - Patronki zakonu, dzieje proroka Eliasza i Elizeusza oraz świętych i błogosławionych Karmelu. Najstarsze zabytki malarstwa tablicowego w technice temperowej pochodzą z XIII wieku. Należy do nich obraz Matki Bożej z Góry Karmel w Nikozji na Cyprze, przywieziony według tradycji przez karmelitów z Palestyny /obecnie w Muzeum Makariosa I/. Jest to typ Madonny tronującej z Dzieciątkiem na lewej ręce, w otoczeniu aniołów. Prawą ręką obejmuje pod swój płaszcz opieki grupę /10/ karmelitów klęczących u Jej stóp w białych płaszczach. Obraz malowany w konwencji renesansu Komnenów bizantyńskiego malarstwa posiada po obu stronach głównej kompozycji po 8 miniatur, ilustrujących

łaski i cuda Matki Bożej z Góry Karmel. Najpopularniejszym obrazem kultowym w zakonie jest Madonna Karmelitańska zwana „La Bruna” /od ciemnej karnacji przechodzącej w brązowy kolor/ w bazylice karmelitów w Neapolu z XIII w. Obraz tablicowy namalowany w Toskani w stylu bizantyńskim, z ośmioramienną gwiazdą na prawym ramieniu, w błękitnym płaszczu /maforion/ i czerwono-brązowej tunicy w półpostaci, z Dzieciątkiem Jezus na lewej ręce, przytulając twarzyczkę do Jej policzka i prawą rączką pieszcząc podbródek Matki /typ Eleusa/. Liczne kopie tego obrazu są czczone w Belgii /Bruksela, Gent, Bruges, Antwerpia/ oraz w Niemczech. Bizantyńską proveniencją cieszą się łaskami słynące obrazy tego samego typu Eleusy w klasztorze Transpontina w Rzymie oraz Madonna del Popolo ze szkoły tokańskiej we Florencji z XIII w. Karmelitański program ilustrujący wizję św. Szymona Stocka Matki Bożej Szkaplerznej i przywileju sobotniego posiada tablicowy obraz Matki Bożej przyobleczonej w słońce i księżycem pod Jej stopami, Dzieciątkiem na lewej ręce, a prawą pokazuje odkrytą pierś jako znak Bożego Macierzyństwa i pośrednictwa łask. Wokół centralnej kompozycji Madonny znajdują się miniatury ukazujące łaski Szkaplerza Karmelitańskiego. Obraz znajduje się u karmelitów w Corleone, namalowany przez Tommaso de Vigilia w XV w. Obrazy kultowe Matki Bożej Karmelitańskiej, świętych i błogosławionych Karmelu na zamówienie karmelitów malowali sławni artyści renesansu i baroku jak: Masaccio, Masolino, Filippo Lippi /Florencja/, Mattia Preti, Solimene, Balducci, Cangiano /Neapol/, Guercino, Gvidon Reni /Bologna/, Giambattista Tiepolo, Guido Cagnacci, Giacinto Calandrucci, Luca Malmeluzzi, Fabrizio Chiari, Matteo Piccione /Rzym/, Onorio Gabrieli, Giovanni Specchietti /Wenecja/, Velasquez /Sevilla/, B.E. Murillo, Antoonio Moro /Madryt, Sebastian Reinhard /Bamberg/, Johan Baptista de Ruel /Würzburg/, P. Rubens, P. Eyckens, J. Jordaens /Antwierpia/. Najwybitniejszym malarzem karmelitańskim był Fra Filippo Lippi /1406-1469/ z Florencji oraz jego współpracownik brat Diamante di Feo di Terranova. W księdze zmarłych klasztoru we Florencji pod datą 9 X 1469 r. zapisano, że

talent Br. Filippo Lippi „jako malarza był tak wielki, że prawie nikt mu nie dorównywał w naszych czasach”. Był malarzem nadwornym Medyceuszów. Oprócz licznych obrazów tablicowych uprawiał malarstwo al'fresco w duchu renesansu. Przyozdobił freskami katedry w Prato i Spoleto. Z upodobaniem malował Madonny z Dzieciątkiem, Zwiastowanie, Boże Narodzenia (kilka wersji), adorację Dzieciątka Jezus.

Liczne kościoły i klasztory były przyozdobione polichromią o tematyce karmelitańskiej jak apoteozy Matki Bożej Szkaplerznej, Św. Józefa, proroków Eliasza i Elizeusza oraz Świętych Karmelu. Klasztor we Frankfurcie przyozdobiony został cennymi freskami Jerga Rotgeba. Pokrywały one krużganki trzech skrzydeł i refektarza, poświęcone życiu Chrystusa i emigracji karmelitów z Góry Karmel do Europy. Artysta ukończył je w 1517 r. Nazwano je „potężną symfonią, jakiej nikt przed nim ani po nim nie stworzył”. Lübbecke nazwał je „jednym z największych arcydzieł wszech czasów”.

Karmelici w większych klasztorach Europy mieli swoje skrytoria i pracownie iluminatorskie. Florencja była kolebką malarstwa renesansowego. Jako miniaturzyści zasłynęli dwaj karmelici we Florencji: Michał del Bosco da Pazano /+1336/ i Franciszek di Lambertuccio /+1386/. Klasztor prowadził szkołę doskonałych miniaturzystów. Przyswoili oni sobie osiągnięcia artystyczne w technice i perspektywie. Osiągnęli wysoki poziom doskonałości. Świadczą o tym zachowane kancjonały klasztoru /11 tomów/ w Museo di san Marco we Florencji. Iluminatorskie pracownie istniały we Francji, Hiszpanii, Niemczech i Czechach. Antyfonarz z 1397 r. wykonany w Pradze, zakonnicy przywieźli na nową fundację do Krakowa. Klasztor krakowski posiadał również swoją pracownię iluminatorską i scriptorium, z której pochodzi graduał z 1644 r., wykonany ręką o. Stanisława ze Stolca, ozdobiony licznymi miniaturami. Brat konwers Grzegorz od św. Mateusza /1735-1784/ skopiował i iluminował cały szereg ksiąg liturgicznych dla klasztoru w Straubingu i Abensbergu. Do ilustracji pierwodruków karmelici korzystali z techniki drzeworytu i

miedziorytowej. Abraham van Diepenbeke wykonał dla klasztoru w Antwerpii 42 rysunki nt legendarnego życia proroka Eliasza. Z rysunków tych A. Lommel wykonał sztychy dla zilustrowania dzieła „Speculum Carmelitanum” o. Daniela a Virgine Maria /1680/. Tenże rytownik oraz Pieter Clouwet wykonali całą serię ośmiokątnych rycin karmelitańskich świętych według projektu Diepenbeke. Wersterhaut zaprojektował i wykonał rytowane portrety 59 generałów zakonu karmelitańskiego, które opublikował M. Ventimiglio w: „Historia chronologica priorum generalium..., Neapoli 1773”.

2. Karmelici Bosi

a) Architektura

Nowe budownictwo sakralne dostosowało się do wytycznych kontreformacji, sformułowanych po r. 1572 przez wielkiego odnowiciela katolicyzmu św. Karola Boromeusza, arcybiskupa Mediolanu. W swych „Instructiones fabricae et superllectilis ecclesiasticae” żądał, by architektura kościołów odznaczała się dostojnością oraz ekspresją form i aby tymi środkami wzmacniała efekty religijnych ceremonii, oddziałując na widza. Nie tylko wnętrza miały być przestrzenne, jasne i kompozycyjne podporządkowane wielkiemu ołtarzowi, ale i fasady okazałe, ozdobione figurami świętych, skalą i sytuacją dominującą nad otoczeniem.”

Taki program założeń ideowych nakreślony został w budownictwie sakralnym w dobie kontreformacji i zrealizowany przez Vignolę Gesù, Giacomo della Porte w 1574. Taki program budownictwa sakralnego przyjęli i opracowali do swoich potrzeb karmelici bosci. Architektura karmelitańska – pisze Adam Miłobęcki – „odznacza się niezwykłą doskonałością i nowoczesnością stylu. W dziejach ówczesnej sztuki polskiej zakon ten zajmuje pozycję wyjątkową” /Architektura polska XVII wieku, W-wa 1980, s.59./

Stać się to mogło dzięki kodyfikacji przepisów budowlanych, dostosowanych do potrzeb i stylu życia karmelitańskiego. Najstarsze przepisy Constitutiones complutenses z 1581 r. nie posiadały jeszcze konkretnych przepisów budowy klasztoru. Zabraniały tylko budowania i przyjmowania zbyt bogatych klasztorów. Klasztory powinny odznaczać się prostotą i skromnością. Długość i szerokość celi mieszkalnej nie powinna przekraczać „12 stóp”. Konstytucja Kongregacji włoskiej karmelitów bosych z 1611 r. zabraniały zakonnikom udawania się na fundację dopóki nie zostanie wybudowany dom z kościoła.

Dopiero na Kapitule Generalnej w Rzymie w 1614 r. utworzono komisję do opracowania projektu przepisów budowy kościołów dla całej włoskiej kongregacji. W dniu 18 kwietnia kapituła postanowiła, że opracowane przez komisję przepisy będą miały moc obowiązującą jako zarządzenie dla całej kongregacji. W skład komisji weszli: O. Ferdynand od Matki Bożej /Martinez/ – generał Zakonu, wraz z czterema definitoremami generalnymi: Jeanem a Jesu Maria /Joannes de s. Petro et Uztarros/, Dominikiem a Jesu Maria /Ruzzola/, Albertem od Najśw. Sakramentu i Agataniem od Jezusa Maryi /Augustyn Spinula/ oraz przeorzy klasztorów z Brukseli, Paryża, Lublina i Kremony.

Przeorem klasztoru lubelskiego był wtedy O. Filip od św. Jakuba – Jan Feliks de Sartis z królestwa neapolitańskiego, który jako członek komisji, kierował budową kościoła Matki Bożej Szkaplerznej, według ustalonych norm. Komisja najprawdopodobniej projekt przepisów skonsultowała /względnie zaprosiła do współpracy/ z najwybitniejszym architektem Rzymu w tym czasie – Carlo Maderna. Przemawia za tym ta okoliczność, że architekt ten jest autorem planu kościoła S. Maria della Vittoria, budowanego w tym czasie od 1612 – 1620 r. dla karmelitów bosych.

Opracowane przepisy dotyczyły budowy kościołów i klasztorów. Ustalono, że kościoły mają być budowane na rzucie krzyża łacińskiego, o szerokości 46 palm /11,04/, długości 145 palm /ok. 35 m/ z dwoma lub trzema parami kaplic po bokach nawy.

Za wzór dla całej kongregacji włoskiej komisja przyjęła kościół Santa Maria della Scala Karmelitów Bosych, wzniesiony pod bezpośrednim wpływem kościoła jezuickiego II Gesu, według projektu arch. Francesco da Voltera.

Klasztor ma składać się z 2 części:

- a) Claustum exterius – część zewnętrzna, zlokalizowana wokół małego dziedzińca, przy wejściu, od którego prowadzą do właściwego klasztoru krużganki czyli loggia;
- b) Claustum interius – właściwy klasztor usytuowany wokół większego podwórza (20,33 x 20,44 m,) /także z krużgankami. Najważniejsze pomieszczenia to: 40 cel mieszkalnych (2,88 x 2,88), 7 cel większych dla chorych (3,84 x 3,36 m), oratorium (9,60 x 5,76 m), reflektarz (14,40 x 5,76 m).

Opracowane przepisy budowy kościołów i klasztorów zostały zatwierdzone ad experimentum przez Definitorium Generalne w Rzymie 29 kwietnia 1614 r. i wysłane do wszystkich klasztorów jako zarządzenie.

Powyższe przepisy skorygowano i uzupełniono na kapitułach w Rzymie w 1617 i 1620 r. Zalecono przy budowie zachowywać ustalone formy i rozmiary. Gdyby zaś warunki miejsca i czasu to uniemożliwiały, generał Zakonu w poszczególnych wypadkach może udzielić pozwolenia na zmianę planu. Przepisy dotyczą budowy własnym nakładem. Jeśliby ofiarowano zakonowi gotowe budynki, należy je przyjąć takie jakie są.

Ustalono, że nie wolno rozpoczynać budowy domu zakonnego dopóki Definitorium Prowincjalne lub Generał Zakonu nie udzieli zezwolenia i nie ustali odpowiedniego planu i sposobu budowy.

Przyjęto dwa plany budowy kościołów:

- a) Jeden na planie krzyża łacińskiego z kaplicami po bokach nawy, z warunkiem, że nie może być więcej ołtarzy niż łącznie z głównym.
- b) Drugi plan kościoła centralnego, jednonawowego, z ołtarzem głównym i dwoma bocznymi.

Kościół miały być bezwieżowe. Zabroniono też kopuł nad

skrzyżowaniem transeptu. Dla dzwonów przewidziano zwykłe dzwonnice.

Ustalone warianty kościołów mogły być większych rozmiarów, w zależności od potrzeb duszpasterskich i zaludnienia. O doborze odpowiedniej formy i rozmiarów decydować będzie Rada Prowincjalna. Również i klasztory dzieliły się na większe o 45 celach mieszkalnych i mniejsze o 20 celach, w zależności od tego jakie przeznaczenie miał mieć klasztor. Wymiary kościoła i pomieszczeń klasztornych też uległy korektom. Ustalono granice szerokości nawy kościoła większego do 40 palm – 9,60 m, – mniejszego 7,92 m o długości według proporcji.

W zakresie budowy udzielono większych kompetencji Radom Prowincjalnym. Postanowiono, że każda prowincja ma sporządzić dla siebie dwa plany budowy kościołów i klasztorów. jeden dla większych domów zakonnych, drugi dla mniejszych. Plany opracowane przez architekta, definitorium prowincjalne prześle do zatwierdzenia Definitorium Generalnemu. Wszystkie klasztory prowincji mają być budowane wg tych wzorów. jeżeliby zatwierdzone plany nie mogły być zrealizowane w poszczególnych wypadkach z powodu trudności lokalnych lub terenowych, Rada Prowincjalna wyznaczy i zatwierdzi inne plany. Również do jej kompetencji należy ustalenie wielkości klasztoru w danej miejscowości.

Przełożonemu klasztorowi nie wolno było zmieniać przydzielonego planu ani wymiarów bez zgody kompetencji władzy.

Ustalono kodeks przepisów budowlanych po okresie eksperymentacji został jeszcze przedyskutowany i zatwierdzony na Kapitule Generalnej w 1623 r. i w całości włączony do nowych konstytucji Zakonu, zatwierdzonych przez St. Ap., przyjmując moc prawa dla całej włoskiej kongregacji.

W myśl powyższych postanowień Kapituł Gen. poszczególne prowincje opracowywały szczegółowe plany dla swoich prowincji. Po uzyskaniu aprobaty ze strony definitorium generalnego podejmowano ich realizację.

Rygory prawne i nakładane sankcje przez wizytatorów generalnych stały się przyczyną ujednoczenia architektury karmelitańskiej w całym zakonie.

Układ pierwszych kościołów w XVII w. był zgodny z przepisami i wzorami rzymskich kościołów Santa Maria della Scala i S. Maria della Vittoria. Ten ostatni budowany wg projektu sławnego arch. Carlo Maderna na rzucie krzyża łacińskiego, z trójprzęślową nawą, nakrytą kolebkowymi sklepieniami z lunetami bez gurtów. Po bokach nawy trzy pary kaplic otwartych. Nad skrzyżowaniem nawy i transeptu płaska kopuła na żaglach, z latarnią ukrytą z zewnątrz w niewysokim tamburze, nakrytym dachem namiotowym. Trzyprzęślowa, dwukondygnacyjowa, zwieńczona tympanonem fasada, jako jedna z odmian typu Il Gesu jest dziełem Giovaniego Battisty Sorii, wzniesiona w l. 1624 – 1626.

Kościół ten wraz ze starszymi S. Maria della Scala zbudowanym wg planów Francesco da Voltera przy współudziale arch. Ottaviana Mascherino, był zasadniczym modelem dla karmelitańskich kościołów we Francji, Belgii, Austrii, Niemiec i Polski.

Kościół rzymskiej prowincji karmelitów bosych w Terni, zbudowany w l. 1626 – 1630, założony na planie krzyża łacińskiego, ze ślepą kopułą na skrzyżowaniu nawy i transeptu i dwoma parami kaplic po bokach nawy, z prostym zamknięciem prezbiterium, w przedłużeniu którego zlokalizowano chór zakonny, jest doskonałym przykładem realizacji przepisów budowlanych zakonu. Do tego typu należą kościoły: św. Józefa w Wiedniu /1623/, św. Józefa w Paryżu /1628/ – SS. Michała i Józefa w Krakowie /1611 – 1636/, – św. Teresy w Przemyślu zbudowany przez muratora Ligięzkiego, z fundacji Marcina Krasickiego, wojew. podolskiego /1622 – 1630/, – Kościół Najśw. Zbawiciela w Wiśniczu wg proj. Macieja Trapoli /1622 – 1630/, z fundacji Stanisława Lubomirskiego, wojew. krak. – św. Józefa w Poznaniu wg planów Jerzego Catenaciego i Krzysztofa Bonadury /1635 – 1687/. Do tego rodzaju kościołów większych z trzema kaplicami w

bocznych nawach należą: Matki Bożej Szkaplerznej w Avignon /1613/, św. Teresy w Mantui /1642/, Matki Bożej z Góry Karmelu w Sienie /1684/, Wniebowzięcia NMP i św. Józefa w Warszawie /1639 – 1681/, św. Michała w Wiśniowcu /1645 – 1730/.

Do tego typu świątyń należy zaliczyć odmianę mniejszych kościołów na rzucie krzyża łacińskiego bez bocznych kaplic z trzema ołtarzami o szer. nawy – 7,92 m. Budowano je dla sióstr karmelitanek bosych: św. Józefa i Teresy w Wilnie z fund. Stefana Paca, podkancl. lit., wg proj. Jana Gisleńskiego /1655 – 1696/, – Kościół MB. Loretańskiej we Lwowie z fund. Jakuba i Teofili Sobieskich, wg proj. Jan Gisleńskiego /1644 – 1690/, kościół eremicki karmelitów w Czernej, fund. Agnieszki z Tęczyńskich Firlejowej, wojew. Krak. 1629 – 40. – SS. Karmelitanek Bosych w Krakowie przy ul. Kopernika, fund. przez ana Szembeka, kancl. w. Kor. wg projektu Bażanki /1719 – 1725/.

Inny typ kościołów karmelitańskich to świątynie centralne większe z rzędami kaplic po bokach nawy. Typ powszechnie spotykany w różnych prowincjach. W Polsce zrealizowane zostały: kościół MB Szkaplerznej w Lublinie /1612 – 1619/ pod kierunkiem arch. Balina i Tremanzola; Św. Teresy we Wilnie z fund. Ignacego Dubowicza, radnego miasta i Stefana Paca, podkanclerzego lit. wg proj. Constantino Tencalli /1635 – 1652/; Niep. Pocz. NMP w Krakowie /1634 – 1683/; Grodzie – św. Krzyża z fund. Kotowiczów, starostów grodz. /1736/.

Inną odmianę tego typu stanowiły kościoły centralne jendonawowe o szer. 7,92 m, z półokrągłymi płycinami w bocznych elewacjach na ołtarze. Tego typu posiadały ss. karmelitanki bosc w Krakowie bud. wg proj. arch. Trevano, – w Warszawie pod wezw. Ducha Św. na Krak. Przedmieściu, – w Lublinie pod wezw. św. Józefa wg proj. Jakuba Balina, – w Poznaniu pod wezw. Imienia Maryi.

Zgodnie z założeniami programu kontrreformacyjnego wybitną rolę spełniała fasada z określonym planem ikonograficznym, dostosowana do otoczenia. W kościołach karmelitańskich przyjął się zmodyfikowany wzorzec Giacomo della

Porta z świątyni Il. Gesù, w wydaniu kościołów rzymskich Santa Maria della Scala i S. Maria della Vittoria. Polegał on na spiętrzeniu porządków architektonicznych w dwóch kondygnacjach, przy czym dolna kondygnacja odpowiadała wysokości bocznych kaplic i była szersza – trzyprzęsłowa z niszami w bocznych przęsłach i piramidami w narożach. Górna kondygnacja z dużym oknem od nawy była dostosowana do jej szerokości i wysokości ze spływami i wolutami po bokach. Całość zwieńczona tympanonem z krzyżem na szczycie i kulach względnie kandelabrach po bokach. Na osi nawy portal najczęściej kamienny flankowany kolumnami z przerwany przyczółkiem z herbem fundatora i dedykacyjną tablicą lub edykulą z niszą na statuę Matki Bożej lub św. Józefa jak w wielu kościołach Europy np. w Wiedniu, Pradze, Krakowie, Wiśniczu, Madrycie i Avila. Ten typ rzymskiej fasady był powszechny. Inną odmianą tego typu była fasada trzyprzęsłowa i trzykondygnacyjna jak w Poznaniu, Wiśniowcu, Grodnie, Milatynie i w kościele Niep. NMP w Lublinie.

W XVIII w. nie przestrzegano już tak rygorystycznie przepisów budowy. Łatwiej można było uzyskać zezwolenia na różne innowacje, zwłaszcza co do bryły kościoła. Zaczęto budować kościoły okazałe z wieżami i kopułami jak np. w Berdyczowie, Milatynie, Głębokiem, Miadziole, Wiśniowcu, Kamieńcu Podolskim i Zagórze.

Autonomiczna Kongregacja pw. Św. Józefa w Hiszpanii ze swoim zarządem generalnym posiadała mniej precyzyjne przepisy budowy. Konstytucje z 1658 r. postanawiały, aby klasztory i kościoły były skromne zgodnie z ubóstwem zakonu i budowane według jednego planu założenia przestrzennego we wszystkich prowincjach. Szerokość kościoła wynosiła 24 – 27 stóp czyli 7,56 m. Wewnętrzny dziedziniec klasztoru 16,28 – 17,76 m. Szerokość i długość celi zakonnej 3,234 m. Szerokość korytarza 1,47 m. Wysokość elewacji klasztoru od posadzki /ziemi/ do dachu 22 stopy czyli 6,468 m.

Wspomniane konstytucje zalecały budowę klasztorów w pewnej odległości od miast albo na przedmieściach więcej

spokojnych, dla zachowania ciszy wymaganej do modlitewnego skupienia. Kościoły były najczęściej jednonawowe na rzucie prostokąta z prezbiterium zamkniętym prostą ścianą i bocznymi ołtarzami w niszach bocznych elewacji nawy, albo na rzucie krzyża łacińskiego. Fasady budowano z ciosu z podziałami lizen w kierunku wertykalnym zwieńczone tympanonem. Na osi nawy bogaty portal, flankowany kolumnami z klasycznym belkowaniem i przerwany tympanonem, pośrodku którego wznosi się edykula z rzeźbą patrona świątyni w niszy sklepionej konchowo. Nad edykulą zazwyczaj jest okno w barokowej ramie na chór kościelny. Obok okna umieszczone są herby w kartuszach zakonu i fundatora kościoła. Ten typ fasady bardzo często się powtarza. Są też inne rozwiązania. W Valladolid fasadę flankują wieże z dzwonami a Salamance charakterystyczne dla sakralnego budownictwa ażurowe facjaty, dwukondygnacyjne w kształcie edykuli. Kolebkowe sklepienia pokryte są sztukaterią o wzorach geometrycznych, roślinnych i mauretańskich.

Po okresie niszczenia życia zakonnego i kasat klasztorów od czasu Wielkiej Rewolucji Francuskiej, galikanizmu, józefinizmu i kulturkamphu w 2 poł. XIX w. zakony zaczęły odradzać się na nowo. Zarząd zakonu podjął restaurację klasztoru i budowę nowej bazyliki Matki Bożej na Górze Karmel w Hajfie. Zasłużonym projektantem i budowniczym był br. Giovanni Battista del SS. Sacramento /Carlo Casini 1816 – 1849/ karmelita bosi. Bazylika klasycystyczna na rzucie krzyża greckiego z wysoką kapułą na tamburze zbudowana została z ofiar wiernych, najwięcej zebranych przez samego brata architekta. W okresie eklektyzmu, historyzmu i modernizmu powstało szereg nowych klasztorów sióstr karmelitanek i karmelitów bosych neogotyckich i neoromańskich jak w Sombor /Jugosławia/, w Wiedniu /Austria/ oraz w Galicji w Wadowicach. Karmelitanki bose założyły neogotycki klasztor w Przemyślu /1900/, we Lwowie /1889/ oraz neoromański w Krakowie przy ul. Łobzowskiej /1903 – 1905/ pod kierunkiem arch. T. Styjeńskiego i arch. Fr. Mączyńskiego. Ci sami architekci zatrudnieni byli przy budowie klasztoru karmelitów bosych w

Krakowie przy ul. Rakowickiej /1907 – 1932/.

b) Rzeźba

Karmelici Bosi przez reformę śś. Teresy od Jezusa i Jana od Krzyża, powracając do życia według pierwotnej reguły zatwierdzonej przez Innocentego IV 1 X 1247 r., przyjęli całe dziedzictwo duchowe i kulturowe zakonu od jego założenia. Zmienili tylko liturgię Grobu Bożego na rzymską wraz z brewiarzem. Przyjęli cały kalnedarz z katalogiem świętych i błogosławionych zakonu. Zatem program artystyczny rzeźby i malarstwa pozostał wspólny obu zakonom wyrastającym z jednego pnia Karmelu. Z biegiem czasu wyniesieni zostali na ołtarze święci i błogosławieni zakonu Karmelitów Bosych: Teresa od Jezusa, Jan od Krzyża, Teresa od Dzieciątka Jezus, Rafał Kalinowski, Teresa Benedykta od Krzyża /Edith Stein/ i kilkunastu błogosławionych. Dotychczasowe dziedzictwo artystyczne programu wzbogacone zostało o nowe tematy hagiograficzne w rzeźbie i malarstwie. Ze względu na ogromną popularność św. Teresy od Jezusa, patronki Hiszpanii, dedykowano jej wiele kościołów i kaplic we wszystkich prowincjach zakonu. Prawie we wszystkich klasztorach znajdował się jej ołtarz, przyozdabiany jej wyobrażeniami w pełnej rzeźbie i reliefie. Jej statuę umieszczono w galerii fundatorów zakonów w Bazylice św. Piotra na Watykanie w pobliżu rzeźby św. Eliasza /dłuta Agostino Cornacchini/ oraz na Kolumnadzie Berniniego pośród 140 świętych znajdujemy czterech karmelitów: św. Alberta, św. Teresę od Jezusa, św. Marię Magdalenę dei Pazzi i św. Andrzeja Corsini. Wybitne walory artystyczne posiada rzeźba ekstazy św. Teresy od Jezusa wykonana przez G. L. Berniniego w Kościele Santa Maria della Vittoria w Rzymie. Liczne statuy świętych Karmelu wykonywane były na zamówienie karmelitów bosych w artystycznej pracowni rzeźbiarza Ferdynanda Stuflessera w Gröden St. Ulrich w Tyrolu wraz z całymi ołtarzami neogotyckimi czy neoromańskimi w XIX/XX w. Św. Janowi od Krzyża urządzono w latach 1719-1724 znakomite sanktuarium w

Ubeda o bogatym programie plastycznym w reliefowym retabulum i pełną rzeźbą. Dla św. Teresy od Dzieciątka Jezus najpopularniejszej świętej XX wieku zbudowano Bazylikę - sanktuarium w Lisieux a zachowane jej fotografie znane są na całym świecie. Św. Rafałowi Kalinowskiemu zbudowano kaplicę - sanktuarium w Czernej z hagiograficznym cyklem rzeźby reliefowej na sarkofagu Bronisława Chromego z Krakowa. Wykonano jego popiersie dłuta Jury z Wadowic oraz Zofii Trzcińskiej-Kamińskiej. Pełną rzeźbę w brązie wykonał Mario Rudelli w Mediolanie oraz br. Kazimierz Szczecina OCD w kamieniu w Wadowicach, Czernej i Poznaniu.

Ogromne zastosowanie dla wystroju i uposażenia wnętrz kościołów i rezydencji od XVII wieku miał czarny marmur dębnicki należący do klasztoru karmelitów bosych w Czernej. Klasztor założył w Dębniku artystyczną pracownię wyrobów marmurowych. Sprowadzeni mistrzowie włoscy Bartłomiej Stopano i Szymon Spadi wykonali dla klasztorów w Czernej, Krakowie i Przemyślu marmurowe ołtarze, portale, balustrady, posadzki, epitafia, kominki, klatki schodowe etc. Z kolei łomy czarnego marmuru dzierżawili Adam Negowicz, Michał Poman, Jakub Bielawski i liczni miejscowi kamieniarze. Wyroby z marmuru zamawiano nie tylko do Krakowa ale wędrowały do wielu miast i miejscowości w Polsce i Litwie.

c) Malarstwo

Podobnie jak w rzeźbie malarstwo przedstawiało tematy i treści ideowe zakonu a szczególnie odnoszące się do kultu Matki Bożej i św. Józefa, patrona Kongregacji Hiszpańskiej Karmelitów Bosych. Św. Teresa od Jezusa rozwinęła kult św. Józefa. Spośród 17 klasztorów założonych przez nią 11 oddała pod patronat św. Józefa. W każdym klasztorze karmelitanek i karmelitów bosych obowiązkowo znajdował się ołtarz św. Józefa. Najdynamiczniejszymi ośrodkami - sanktuariami kultu św. Józefa był klasztor w Avila /Hiszpania/ i SS. Michała i Józefa w Krakowie /Polska/. Beatyfikacja /1614/ i kanonizacja św. Teresy od Jezusa

/1622/, znakomitej mistrzyni życia duchowego, reformatorki i fundatorki SS. Karmelitanek Bosych, mistyczki i autorki dzieł z zakresu teologii życia duchowego, spowodowały gwałtowny rozwój kultu i popularności świętej w całej Europie. Jej ikonografia jest bardzo bogata. Obejmuje anonimowe repliki najstarszego jej portretu wykonanego na żywo w 1576 r. przez br. Juana de la Miseria oraz całe cykle biograficzne ilustrujące jej działalność reformatorki i fundatorki, łaski mistyczne, sceny objawienia i historyczne wydarzenia. Tematy św. Teresy podejmowali sławni malarze: Juan Jusepe de Ribera, P.P. Rubens, D. Velasquez, B.E. Murillo, Gaspar de Crayer, Villapando. Wszystkie klasztory karmelitanek i karmelitów bosych posiadały liczne obrazy sztalugowe i liczne freski z życia św. Teresy na terenie całej Europy. W polskiej prowincji dwa kościoły są pod wezw. św. Teresy w Wilnie i Przemyślu. Oba klasztory i kościoły przyozdobione były w XVIII wieku malarstwem iluzjonistycznym ze scenami z życia św. Patronki. Klasztor krakowski przy ul. Kopernika posiada w zakrystii galerię obrazów sztalugowych z życia św. Teresy z XVIII w. Spośród rycin ilustrujących życie św. Teresy najlepsze są serie wykonane przez Adriana Collaerta /Antwerpia 1613/, Claudine Brunand /Lyon 1670/ i Arnolda van Westerhout /Rzym 1716/. Sceny jej życia rytowali w miedzi Richard Collin, Matheus /Gabinet Rycin w Paryżu/, Ant. i Jehan Wierix /Gabinet Rycin w Brukseli/, A.M. Colon et Fr. Curti, Michel Cabbbaey, Gottfried Eichler.

W znacznym stopniu skromniejsza jest ikonografia św. Jana od Krzyża, znakomitego pisarza, poety, teologa życia duchowego. Nieliczne były jego portrety przed beatyfikacją /1675/. Dopiero po beatyfikacji pojawia się jego wyobrażenie w postaci obrazów kultowych między innymi z widzeniem Chrystusa i słowami „Domine Pati et contemni pro Te”. Malarze najczęściej preferują spotkanie św. Jana ze św. Teresą i towarzyszącymi jej siostrami. Jego kanonizacja w 1726 r. spowodowała malowanie licznych obrazów kultowych do karmelitańskich świątyń. Wydanie dzieł św. Jana od Krzyża w Wenecji 1748 roku było ilustrowane wspianiałymi

rycinami Francesco Zucchi, wykonanymi według rysunków Francesco Zugno. Rytowali również św. Jan Antoni i Hieronim Vierix /Gabinet Rycin w Paryżu/. W Polsce malował świętego - Jan Fr. Smuglewicz /Warszawa/, Paweł Gołębiowski /Czerna/.

Utalentowanym malarzem dla włoskiej Kongregacji św. Eliasza był Flamandczyk br. Łuszka od św. Karola /Charles Sibrecque 1612-1682/ OCD. Miał swoją pracownię artystyczną w klasztorze Santa Maria della Scala w Rzymie. Malował liczne kultowe obrazy Matki Bożej, św. Józefa, świętych Karmelu. Do kaplicy św. Teresy wymalował całą serię 6 dużych obrazów oraz kilka do prezbiterium. Liczne jego obrazy znajdują się w różnych klasztorach włoskich /Montecompatri, Terni, Monteverginio, Caprarola, S. Maria della Vittoria/ oraz w różnych prowincjach Europy. W Polsce zidentyfikowano 5 obrazów kultowych: św. Józefa /Kraków/, 2 św. Teresy /Przebicie serca/ Kraków i Przemyśl oraz 2 św. Jana od Krzyża również dla wymienionych klasztorów. Znaczącym malarzem był również Fra Luigi Poggi /1873-1958/ OCD - Maltańczyk. Wymalował on freski w kopule Bazyliki Matki Bożej na Górze Karmel w Hajfie. W 1932 r. przyozdobił freskami kościół św. Szczepana w Bet-Gamal w Palestynie.

W sanktuarium Dzieciątka Jezus w Pradze jest liczna kolekcja obrazów ilustrująca historię sanktuarium i łaski Dzieciątka Jezus z XVIII w. Kaplica św. Rafała Kalinowskiego w Czernej posiada współczesne obrazy z życia świętego namalowane przez Jerzego Kumalę z Krakowa. Najwcześniejszym jest jego obraz portretowy, namalowany w 1909 r. przez Jana Kausika w Warszawie na zamówienie ks. abpa Aleksandra Kakowskiego. Kanonozacyjny obraz namalowała D. Waberska z Poznania.

3. Przesłanie sztuki

Sztuka sakralna spełnia ważną funkcję w życiu człowieka i społeczeństwa. Sztuka wychowuje, ukazuje wartości i cele w życiu. Skłania do angażowania się w życie społeczeństwa, religijnej wspólnoty. Uwrażliwia na piękno natury i prowadzi do piękna

transcendentnego – odwiecznego. Czyni człowieka piękniejszym i jego codzienne otoczenie. Przemawia do człowieka właściwymi sobie środkami wyrazu. Zgodnie ze swoim założeniem pełni rolę ideową, użytkową, estetyczną i społeczną. Sztuka sakralna plastycznie przedstawia prawdy objawione – dzieło stworzenia, tajemnice odkupienia i uświęcenia. Przedstawia sceny Biblijne – relacje Boga z człowiekiem i człowieka z Bogiem. Ukazuje trudny proces naprawy człowieka oraz poszczególne jego fazy doskonalenia w hagiograficznych cyklach świętych i błogosławionych. Dla lepszego zrozumienia prawd posługuje się znakami, symbolami, przenośniami, alegoriami, personifikacją cnót i wad.

Sztuka w Karmelu organizowała przestrzeń przez architekturę harmonizującą z pejzażem i naturalnym środowiskiem odpowiednio do potrzeb i założeń ideowych charyzmatu zakonu oraz przyjętymi wymiarami zatwierdzonego planu budowy. Plastyka zaś odpowiednio do mentalności ludzi poszczególnych okresów stylistycznych i kulturowych przedstawiała charyzmatyczne wartości Karmelu, jak patronat i macierzyńską opiekę Matki Bożej z Góry Karmel, jej szafarstwo i pośrednictwo łask przez Szkaplerz Karmelitański, jej przywileje oraz rolę w ekonomii zbawienia.

Sztuka przypomina i aktualizuje wartości charyzmatu biblijnego przez sceny z życia i działalności proroka Eliasza, inspiratora i duchowego fundatora Karmelu. Malarstwo i rzeźba w ciągu wieków podkreśla zasadniczy wymiar ideowy zakonu: „Wyjdź, aby stanąć na górze wobec Pana.” (1 Krl 19, 10), czyli życie w obecności Pana i wierność Bogu.

Posłużmy się konkretnym przykładem.

Założenia przestrzenne architektury klasztoru św. Eliasza w Czernej stworzyły optimalne warunki do realizowania życia pustelniczego w XVII i XVIII w. Zapewniła życie w samotności, w skupieniu, w pokoju, w miejscu o wyjątkowym pięknie przyrody i położenia. Wszystko to służyło kontemplacji i życiu w obecności Pana. Tomasz Dolabella w ołtarzu głównym przedstawił postać św.

Eliasz. Artysta zgodnie z przekazem biblijnym (1 Krl 19, 1-14) przedstawił proroka w stanie zmęczenia i zniechęcenia ucieczką przed mściwą królową Izebel, z powodu wytracenia na Górze Karmel fałszywych proroków i kapłanów bożka Baala i Aszery. Eliasza usiadł na pustyni pod janowcem (jałowcem) i zasnął. Anioł postawił przez nim chleb i dzban z wodą a budząc Proroka powiedział mu: „Wstań, jedź!” bo przed tobą długa droga. „Mocą tego pożywienia szedł czterdzieści dni i czterdzieści nocy aż do Bożej Góry Horeb.” Artysta malarz w symbolu chleba i wody widzi zapowiedź Eucharystii – chleba żywego, dającego życie wieczne. Boski Zbawiciel powiedział o sobie: „Ja jestem chlebem żywym, który zstąpił z nieba. Jeśli kto spożywa ten chleb, będzie żył na wieki.” (Jn 6, 51) Sztuka wszystkim załamany, zagubiony i zniechęcony na drodze życia wskazuje właściwą drogę do osiągnięcia celu życia w symbolu chleba oraz w artystycznie wyeksponowanym tabernakulum poniżej obrazu głównego ołtarza. Naczelną zaś dewizę życia proroka Eliasza, którą Zakon przyjął za swoją: „Żarliwością rozpałem się o chwałę Pana, Boga Zastępów” (1 Krl 19,10), przypomina zakonnikom rzeźba Proroka z ognistym mieczem na wysokiej kolumnie przed klasztorem.

Patronat Matki Bożej Szkaplerznej, Jej rolę pośredniczki łask a nade wszystko Boże Macierzyństwo i duchowe macierzyństwo wszystkich ludzi sztuka ukazuje nam w marmurowym ołtarzu, usytuowanym w prawym ramieniu transeptu. Rozwinał się tutaj dynamiczny kult Królowej Karmelu, który sprowadza rzesze pielgrzymów, czyniąc z tego miejsca główne sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Polsce.

Wznowienie i odrodzenie pierwotnego – biblijnego charyzmatu w zakonie przypominają obrazy w prezbiterium kościoła św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża. Malarstwo i rzeźba reliefowa kaplicy św. Rafała Kalinowskiego, bohatera narodowego i odnowiciela Zakonu Karmelitów Bosych w Polsce, przybliżyły nam jego życie i dzieła oraz ukazały piękno zrealizowanego charyzmatu Karmelu, który doprowadził go na ołtarze.

Tak więc sztuka ukazując wartości ideowe, prowadzi
wrażliwego człowieka na piękno i dobro do ostatecznego celu życia.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Acta Capituli Generalis OCD Congr. s. Eliae*, vol. I /1605-1641/, ed. A. FORTES OCD, in *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, t. 11, vol. II, Romae 1990.
- Acta Capitulum Generalium Ordinis Fratrum B.V. Mariae de Monte Carmelo*, ed. G. WESSLES O. Carm., t. I-II, Romae 1912-1934.
- Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae /1605-1658/*, ed. A. FORTES OCD, in *Monumenta Historica Carmeli Teresiani*, Subsidia 3, Romae 1985.
- Acta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, t. I, Romae 1956.
- Analecta Ordinis Carmelitarum*, t. I, Romae 1909.
- Analecta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, t. 1-25, Romae 1926-1954.
- AUDET N., *Isagogicon preciosissimis comparandum gemnis...*, Venetiis 1524.
- BACON J., *Tractatus de institutione Ordinis Carmelitarum ad venerationem B. Virginis Deiparae*, w *Speculum carmelitarum*, I, 164.
- Bullarium carmelitanum*, ed. E. MONSIGNANI et I. A. XIMENES O. Carm., t. I-IV, Romae 1715-1768.
- Constitutiones capituli londinensis anni 1281*, ed. LUDOVICUS SAGGI O. Carm., in *Anal.* XV (1950) s. 203-245.
- Constitutiones Carmelitarum, Venetiis 1524.*
- Constitutiones Carmelitarum Discalceatorum 1567-1600*, ed. PP. FORTUNATUS A JESU - BEDA A SS. TRINITATE OCD, Bibliotheca Carmelitana, Romae 1968.
- Constitutiones Carmelitarum Discalceatorum Congregationis S. Eliae anno 1605 latae*, ed. P. JOANNES MARCUS STRINA OCD, Januae 1968.
- Constitutiones Fratrum Discalceatorum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo primitive observantiae*

- Congregationis Hispaniae...*, Anno MDCLVIII, Matriri MDCCI /1701/.
- Constitutiones Fratrum Discalc. Congr. S. Eliae Ordinis B. Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Romae 1611.
- Constitutiones Fratrum Discalc. Congr. S. Eliae Ord-B-Mae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Romae 1931.
- DANIEL A VIRGINE MARIA, *Speculum Carmelitanum sive historia Eliani Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, t. I-II, Antverpiae 1680.
- DLUGOSZ J., *Liber beneficiorum*, t. II, Cracoviae 1864.
- Graduał karmelitański z 1644 roku o. Stanisława ze Stolca*, opr. T. CHRZANOWSKI i T. MACIEJEWSKI, Warszawa 1976.
- Instructiones Fratrum Discalceatorum Congr. S. Eliae Ord. Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Augustae Vindelicorum MDCXXXI.
- ISIDORUS A S. JOSEPH, *Historia generalis Fratrum Discalceatorum Ordinis B. Virginis Mariae de Monte Carmelo Congregationis S. Eliae*, t. I, Romae 1668.
- Klasztory Karmelitanek Bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t.1, Wilno, Kraków 1900; t.2, Lwów-Warszawa, Kraków 1901; t.3, Warszawa, Kraków 1902; t.4, Kraków, Kraków 1904, opr. O. RAFAŁ KALINOWSKI.
- L'art du XVII esiecle dans Les Carmels de France*, Catalogue éditè par Yves Rocher, MUSÉE DU PETIT PALAIS, 17 Nov. 1982-15 Fèv. 1983.
- Monumenta Historica Carmelitana*, vol. I, ed. P. BENEDICTUS ZIMMERMAN, Lirinae 1907.
- NICOLAUS A P. CORDE MARIAE OCD, *Manuale juris communis regularium et specialis Carmelitarum Discalceatorum*, Burgis 1929.
- Ozdoba i obrona Ukraińskich krajów, przecudowna w Berdyczowskim obrazie Marya...*, Berdyczów, w drukarni Karmelu Fortecy N.P. Maryi 1767.
- Privilegia Fratrum Discalceatorum B. Mariae Virginis de Monte*

- Carmeli*, Romae 1617.
- PRUSZCZ HYACYNT, *Morze łaski Bożej...*, Kraków 1662 (Estr XXV 332).
- SORETH JEAN, *Troisième règle des frères et soeurs de Notre-Dame du Mont Carmel*, in Anal. Ord. Carm., III (1914-1915) s. 263-265.

OPRACOWANIA

- ALBERTO DE LA VIRGEN DEL CARMEN OCD, *Historia de la reforma teresiana (1562-1962)*, Madrid 1968.
- AMBROSIUS A S. TERESIA OCD, *Elenchus omnium superiorum generalium Carmelitarum Discalceatorum*, in Anal. OCD, XI (1936) s. 13-44.
- AMBROSIUS A S. TERESIA OCD, *Monasticon Carmelitarum seu lexicon geographicum-historicum omnium fundationum uniwersi Ordinis Carmelitani*, in Anal. OCD, XXII (1950) s. 45-144, 381-480, 569-619.
- ANDRÈ DE SAINTE-MARIE, *L'Orde de Notre-Dame du Mont-Carmel*, Burges 1910.
- ANTOLIN FORTUNATO OCD, *San Juan de la Cruz en Segovia*, Segovia 1990.
- BALBINO VELASCO BAYON O. Carm., *Historia del Carmelo Espanol*, vol. I-III, w *Textus et Studia Historica Carmelitana*, vol. XVII-XIX, Institutum Carmelitanum, Roma 1990-1994.
- Bóg Mówi pośród nocy. Święty Jan od Krzyża, Życie-nauka-czasy*, Praca zbiorowa pod kierunkiem FEDERICO RUIZ OCD, Kraków 1991.
- BOAGA E. O. Carm., *Roma Carmelitana*.
- BRYKOWSKA M., *Architektura Karmelitów Bosych w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- BRYKOWSKA M., *Studia nad architekturą baroku. Układy przestrzenne kościołów Karmelitów Bosych*, Politechnika Warszawska - Prace naukowe, Budownictwo z. 87, Warszawa 1984.

- Basilica Corpus Domini dei PP. Carmelitani Scalzi*, Milano 1991.
- BIENIARZÓWNA J., A.T. PIOTROWSKI, *Sanktuarium Maryjne w kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 1983.
- BÖHM B., *Theresia /Teresa von Avila*, w *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 8, Herder Freiburg 1990, 463-467.
- Carmelo vivo - Figure ed aspetti, Il Messaggero del s. Bambino Gesu di Praga*, Arenzano-Genova 1982.
- Cenni storici sui conventi dei PP. Carmelitani Scalzi della Provincia Romana*, Roma 1929.
- CHODYNIECKI I., *Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów Zakonu Karmelitańskiego niegdyś w Polsce i Litwie...*, Lwów 1846.
- DECKERT A. O. Carm., *700 Jahre Karmeliten in Bamberg*, Bamberg 1972.
- DECKERT A. O. Carm., *50 Jahre Karmeliten in Springiersbach*, Springiersbach 1972.
- DŁUGOSZ J., *Mecenat kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego, wojewody krakowskiego*, Wrocław 1972.
- DREMA V., *Twórcy kościoła św. Teresy w Wilnie*, in BHS. rocz. 38, 1976 s. 297.
- FELIPE DE LA VIRGEN DEL CARMEN OCD, *La soledad fecundas santos desiertos de Carmelitas descalzos*, Madrid 1961.
- GIŻYCKI J. M., *Z przeszłości Karmelitów na Rusi i Litwie*, Kraków 1918.
- HORNUNGOWA J., *Lwowska plastyka reliefowa XVIII*, w *Arkady*, nr 3, 1937 s. 117-124.
- Ideał i duch Karmelu*, w *Biblioteca Carmelitana*, t. XIX, Kraków 1946.
- JEAN DE LA CROIX, *L'Iconographie de Therese de Jesus*, in *Ephemerides Carmeliticae*, XXI /1970/, nr 1-2, s. 219-260.
- Karmelin Wien 1629-1878-1979*, Wien 1979.
- KASTER G., *Johannes vom Kreuz OCD*, w *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 7, Herder, Freiburg 1990, 144-147.
- KURCZEWSKI J., *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912.

- L'Espagne Theresienne ou pelegrinage d'un Flamand á toutes les fondations de Sainte Thèrese a Gand et á Bruxelles chez les Carmes Dèchaussès*, Firenze 1981.
- LOPEZ MELUS RAFAEL MARIA, *VII Centenario del Carmelo en Zaragoza*, Onda 1991.
- MACCA VALENTINO OCD, *Carmelitani Scalzi*, w *Dizionario degli istituti di perfezione*, t. II, Roma 1975, s. 523-533.
- MAŃKOWSKI T., *Giuseppe Carlo Pedretti i jego polski uczeń*, w *Biuletyn Historii Sztuki* 2(1954), s. 251.
- MARIA PURIFICACION FERNANDEZ CM, *Santa Teresa y „El Greco” /Lo divino y lo humano/*, Burgos 1982.
- NEUMANN P. F. OCD, *Die Unbeschuheten Karmeliten in Galizien /1880-1911/*, Roma 1998.
- NITOWSKA E., *The 1987 Preliminary Season in the Wadi es Siah, Mt. carmel Project 1987*, w *Carmel in the World*, nr 3/1989, s. 168-178.
- QUAGLIARELLA P.T., O. Carm., *Guida satorico-artistica del Carmine Maggiore di Napoli*, Taranto 1932.
- ONORIO DI RUZZA OCD, *Sintesi storico-cronologica della Provincia Romana dei Padri Carmelitani Scalzi*, Roma 1987.
- ONORIO DI RUZZA OCD, *Qattro secoli di cultura. Profili Bio-Bibliografici degli Scrittori e Artisti della Provincia Romana dei Carmelitani Scalzi /1597-1997/*, w *Archivum Bibliographicum Carmeli Teresiani*, nr 32, Roma 1996.
- RÓG R., *Karmelici - duch - historia - kultura*, Kraków 1997.
- SECONDIN BRUNO O. Carm., *Santa Maria Maddalena de'Pazzi - Esperienza e dottrina*. Roma 1974.
- SILVERIO DE SANCTA TERESA OCD, *Historia del Carmen Descalzo en Espana, Portugal y America*, t. I.-XV, Burgos 1935-1952.
- SMET J., O. Carm., *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo, t. I-III, Institutum Carmelitanum*, Roma 1989-1991.
- SMET J. O. Carm.: *The Carmelites*, Rome 1975.
- SR. TERESIA RENATA DE SPIRITU SANCTO, *Unter dem Zepter der Friedenskönigin /1637-300 Jahre Kölner Karmel 1937/*, Köln 1937.

- STARING ADRIANUS O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolus Audet und die katolische Reform des XVI Jahrhunderts*, Rom 1959.
- STEGGINK OTGER O. Carm., *La reforma del Carmelo Espanol*, Roma 1965.
- TATARKIEWICZ WŁ., *O sztuce polskiej w XVII i XVIII wieku*, w *Architektura i rzeźba*, Warszawa 1966.
- TATARKIEWICZ WŁ., *Czarny marmur w Krakowie*, Kraków 1953.
- TATRAI VILMOS, *Filippo Lippi*, Corvina Kiadó 1977.
- Uit de Wereld Van de Carmel*, Amstelveen 1984.
- WANAT J.B. OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- WANAT J.B., *Matka Boska Szkaplerzna w Czernej. Studium ikonograficzno-historyczne*, Kraków 1988.
- WANAT J.B., *Kult św. Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie*, Kraków 1981.
- WANAT J.B., *Maryjne sanktuarium karmelitów bosych w Czernej*, Kraków 1992.
- WANAT J.B., *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998.
- WANAT J. B. OCD, *Kult Matki Bożej w klasztorze OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie i jego promocja w Polsce*, w *Folia Historica Cracoviensa*, vol. 4-5 /1997-1998/, s. 185-213.
- WOŁYŃIAK /J.M. GIŻYCKI/, *Z przeszłości karmelitów na Rusi i Litwie*, Kraków 1918.
- VENTIMIGLIA M., *Historia chronologica priorum generalium latinorum Ord. Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Neapoli 1773.
- VILLIERS DE COSMA, *Bibliotheca Carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata*, t. I-II, Romae 1927.
- ZIELIŃSKI J. OCD, *Historia wspólnoty pustelników z Wadi es Siah. Nowa rekonstrukcja w świetle ostatnich badań archeologicznych na Górze Karmel*, Lublin 1997.
- ZIELIŃSKI J. OCD, *Tajemnice Góry Karmel*, Kraków 1998.
- ZIMMERMAN B., *Les saints dèserts des Carmes Dèchaussès*, Paris

MCMXXVII.

300 Jahre Karmeliten in Linz, Linz 1974.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
1. Karmelici Dawnej Obserwancji Zakonnej /Trzewickowi/	7
a) Architektura	7
b) Rzeźba	13
c) Malarstwo	15
2. Karmelici Bosi	18
a) Architektura	18
b) Rzeźba	26
c) Malarstwo	27
3. Przesłanie sztuki	29
Bibliografia	33